

प्रो.म०
८५

द्वी

प्रापत्तं स्त्री-अण-अणिजो-रिति ष्यङादेशात् सच यद्यपि स्त्रियामेव विहितस्तथापि ङित्कारण
सा मर्थान्तरं तादृश्यं यथा ॥ यौति माष्येति पूति माष्यद्वा द्वोगमादिः ॥ तादृशः ॥ बहुवचनमनुक्तं
नां उपसंख्येयानां संग्रहार्थं ॥ प्रहासं जाकाराणं ॥ अन्वर्थत्वाय तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हतास्तद्विताः
इति तेन यथाभिधानमेव स्युः ॥ स्यादेतत् ॥ टायः प्रागयमधिकारे लुक् विधौ तादृशप्रहासं
यस्येति लोपे ईदृहं च मास्त्विति चेत् ॥ मैवं यद्दीर्घ-आर्गुणप्रसंगात् ॥ शत्रं तादिति ॥ प्रोति
मि श्रीकरोति यस्येति ब्रुत्सते ॥ केचित्तु बाहुल्यकारणो जैरौणादिकं कतिप्रत्ययं वदन्ति नुमत्यापिय
वतीनां समूहो योवतः ॥ तं ता नु-अणिपुं बहुवात्स्यो वनमित्येव ॥ मिष्ठादिषा वसामर्थान्तरं
वदिति ॥ यत्ति लुभाष्यविहङ्गाभाष्ये तस्या वसप्रत्याख्यानादिति दिक् ॥ ॥ इति स्त्रीप्रत्ययः
॥ ॥ मात्रशब्दस्येति ॥ तस्य चावधारणमर्थः ॥ मात्रं कात्स्न्यं वधारण इत्यमरः ॥ प्राति
पदिकार्थादीन् येव तन्मात्रमिति ॥ एवकारेणास्वपदविग्रहः ॥ मप्रत्ययं सकादित्वात्समासः ॥ कस्मि
ति ॥ यद्यपि नीलरूपवत्सो यमनियतत्वात्सथापि वासुदेवभगवति नियतपुद्गिण एवेति भावः ॥ ॥ ज्ञो एष
नमिति भावेत्युद् ॥ द्रोण इति ॥ न च प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमहास्त्विति बोध्यं ॥ तथा सति पाठ्य ८५

ग्र

अः नः नाचनश्च तयो रिति व्याख्येया यद्वा नः स्पन्ना नः कतंतव स एषं नाचनश्च तयो नः नः पोः नः स
च प्रथम एव अकाशे गच्छते ॥ न तु द्वितीयः प्रश्नेष्य सामर्थ्यात् ॥ अधिकं शब्दकोस्तु मेवोध्यं ॥ पुत्रशब्दो
नपद्यते ॥ श्रोत्रपुत्री ॥ पुत्री वदं सर्वं हृदये तनाति ॥ कुर्वतद्वीपतिपुत्रिसर्वा ॥ नच पुत्रशब्दः कन्यायां नास्ती
ति धर्मितया ॥ आत्मजस्तनयः सुमुमुतः पुत्रः स्त्रियां सती ॥ आहुर्दुहितं सर्वं इत्यमरे कैः ॥ अतएव प्र
त्ययस्थादितीत्यप्रकारेण वास्तवका युत्रिका वंदा काणामिति ॥ वार्तिकं तद्वाद्यादिकं च संगच्छति ॥ य
त्वं ब्रह्म दत्ते नोक्तं केवल्यपुत्रशब्दः स्त्रियां भवति ते इति ॥ द्रव्यादिविरोधादुपेक्ष्य इत्यप्रकारास्य
स्वग्रथविरोधाच्च ॥ इदं तु चिंसां कोससा गदस्य निरुत्ते ॥ सतो ग्रजमोजकुलमेहप्रोडहितुः पु
त्रद्वेति वार्तिकं किमर्थमिति ॥ तन्नाटित्वा स्त्रीपिकृते उदात्तनिवृत्तिस्वरोणां दातः डी नंते न तस्य रुधे तो
पि स मा सस्वरोणां दात एवेति स्वोभेदाभावात् ॥ यदपि शाङ्गे वा दौ पुत्रशब्दः प्रसिद्धः न
तु सां प्रसापिक इति ॥ तदपि ना उदाहृतप्रयोगविरोधात् ॥ वास्तवके सादिवार्तिके केयट
हृदत्तादिकृताकारप्रश्नेष्यविरोधाच्चेसां तावत् ॥ आं वक्ष्येति ॥ बद्धे कोसले ति अइ ॥ का
रीषगंधेति ॥ कारीषस्येव गंधोऽस्य कारीषगंधिः उपमानाच्चेति गंधस्येदं तादेशः तस्य गो

तो

यत्तु वदं तिस
सार्थमिति

केच

प्रौ०म०

८६

2

ताएवमात्रग्रहणमपि व्यर्थं संबोधने चेति शपकेन कर्माधाधिक्ये प्रथमायाः प्रवृत्तेः॥ पत्तु प्राच्येत्तं प्राति
पदिकार्थः सतीति॥ यच्च व्याख्यातयोर्थः संमित्येवं लंभासतेन जात्यादिस्त्वो न लिंगसंख्याकारकयोगी मविव
क्षितोपधा-अवयवार्थः॥ अवयवार्थादिकेवलमस्तीति शक्यते वक्तुं न पुनरीदृशान्तादृश इतीति॥
तन्न॥ उच्चैर्नीचैरित्यादिशब्दानां सन्नित्याकारकप्रतीतिजनकत्वस्य सर्वतंत्रविहङ्गत्वात्॥ अस्या
दिसामानाधिकरण्यस्यापि असत्त्वार्थकेषु दुर्लभत्वात्॥ न लिंगसंख्याकारकयोगीति त्वदु
क्तिविरोधाच्च॥ यदांतरोपस्थापितस्य अस्मिन् सामानाधिकरण्यमस्तीति चेत्तानां तस्याव्यवर्तक
त्वात्॥ न पुनरित्यादिवाक्यशेषविरोधाच्च॥ कस्मः श्रीरित्यादावव्याप्तेऽनन्तचलिंगग्रहणान्तर
तत्सिद्धिः॥ मात्रपदेनाधिक्यवच्छेदात्॥ यदपि प्राचा व्याख्यातयत्रार्थांतरानपेक्षया शब्दप्रवृ
त्तिः समस्तः प्रतीतिपदिकार्थः॥ शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति पावत्॥ यथा उच्चैर्नीचैरिति॥ अलिंगसंख्यावे
तौकेवलं जात्यादिनिर्णये संस्वार्थमाह तुरिति॥ तदपि न॥ प्रवृत्तिनिमित्तं हि प्रकरीभ्यमासते तथा च न
मात्रवर्धोऽसंभवी॥ यदिसोपीधृन्नादिब्रह्मादिशब्देभ्योपि स्यादिति संख्याकारकाद्यनन्वयएव स्यादि
ति॥ यदपि द्रोणयामिते व्रीह्यादौ द्रोणाशब्दः सोपमित्यभिसंबन्धात्प्रवर्तते॥ तत्र गोणमुख्यत्वाया

राम०
८६

परिच्छेदकभावस्य संसर्गविधया भाता योगात् ॥ ता मा र्थयो एते संसर्ग एव व्युत्पत्तेः ॥ न चावद्युर्थ
 बहुव्रीहौ व्यभिचारः ॥ एकार्थीभावाभ्युपगमात् ॥ नापि निर्यातार्थो ते यं धोतक ताभ्युपगमात् ॥ न च सि
 द्धांतेऽपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयो एते दान्वयो दुर्लभः ॥ अत्र वा दृष्टत्वादिति वाच्यां देवतार्थकतद्विता
 दो दृष्टत्वादिति भावः ॥ वचनं साव्याति तथैव प्राचां व्यवहारात् ॥ इह संज्ञे अर्थे लिंते च प्रथमे सेता व
 देवसु वचं इतरत्वं संकुं प्रकृतं तथा हि ॥ अर्थे प्रथमे सुते कस्यार्थे इत्याकांक्षायां पस्मात्त्वादिति
 धिः तस्येति लभ्यत एव स्वादयश्च प्रातिपदिका द्वित्रां प्रत्ययविशिष्टा च विधीयन्ते ॥ तदर्थं त्वंचततोपस्थि नित्यते
 तिकत्वमेव ॥ एवं च प्रडा नीतिप्रानीत्या दोपुं योगा महत्वादे पि द्वा तान्नियतभावेन प्रथमासि राधिके
 ध्यतीत्यपामु कुलं ॥ पथा मासेतु सान स्यात् ॥ पदितु अर्थप्रदो व निविषयपाः व निस्तु शक्ति
 र्वक्षणात्वा गोणी तुल्यसंगत भर्ता पृथग्वास्तु ॥ त्रिकंच प्रातिपदिकार्थ इति सा श्री पते तदा लि
 गतपिमास्तु ॥ लक्षणां विचित्रत्वेऽपि न क्षतिः नियमां प्रात्याजात् ॥ तथा च अर्थे प्रथमे सेवसारा द्रोणा
 प्रोदिसयिद्रोणाशब्दस्य तस्य मित उयचात् सिद्धं गोव्रीहिक इति वत् ॥ एको द्वा विसा द्यपिन के व द्वा प्र
 कृतिः प्रयोक्तव्येति निषेधादेव सिद्धं ॥ अनन्विता र्थक प्रयोगायेक्षया अनुवादक मात्रप्रयोगसम्पापत्वा

प्रौ०प्र०
८७

3

निःसंतात्मनिबुद्धिरुजार्थे भ्रमश्चेतिवर्तमानेक्तः॥प्रतिरिष्टाननुबुद्धिः।पुनर्बुद्धिग्रहणात्।एवंक
 र्त्तव्यं।आप्तुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः।कर्त्तव्यं।तत्तत्तथायाश्रयः।सचकेनाप्तुमिष्यतीत्याकांक्षाया
 विशेषणीभूतेन व्यापारेणोत्तरार्थे ध्रुव्यते॥तदेतदाह।क्रिययेति।तत्प्रत्ययेनोपस्थितं वर्तमान
 त्वंचेहनविवक्षितं।तेन कटकृतवान्कारिष्यतीत्यादिसिध्यति॥कारकमिति॥एतच्चकारकेइत्यधि
 कारसुआध्रुव्यते।तत्रहिमत्यवेनप्रथमार्थेसप्तमी॥प्रतिस्त्रञ्चवाक्यं।भित्वाकारकसंज्ञाविधीयते
 ।तद्यथा॥अपायेध्रुवकारकसंज्ञंस्यात्॥ततःअपादानं।उक्तंकारकमपादानसंज्ञंस्यात्॥पुनःकार
 कशब्दानुवृत्तिसामर्थ्याद्विशेषसंज्ञाभिःसहसमावेशः॥अन्वर्थोच्यं संज्ञा।करोतीति कारकमि
 ति॥तेनक्रियान्वयिनामभवति॥ब्राह्मणस्पृष्टं पथानंदृष्टतीति।इहहिब्राह्मणस्पृष्टंविशेषणं
 ननुक्रियान्वयीत्यर्थः।पक्षा।कारकशब्दः।क्रियायाःकरोतीतिकर्त्तृकमादित्यपेक्षानुवृत्तिव्य
 त्यक्तः।तथाचअपादानादिसंज्ञाविधौक्रियापामित्यस्योपस्थित्याक्रियान्वयिनामवर्तमानंवि
 धीयते।कारकादतश्चुतपोरित्यादौतुकारकशब्दःस्वर्यते।तेनैतदधिकारोक्तं।इतिषट्कमेव
 गृह्यते।अस्मिन्पक्षेवतवापि कारकमित्यस्याक्रियान्वयीत्यर्थः।आद्यप्येतुकारकसंज्ञ

सा. ३
 एम०
 ८७

न प्राप्नोतीति परिमाणग्रहणमिति तन्त्रापदकार्येष्वयं स्याद्योनप्राप्तियदिककार्येष्विति सिद्धं ना
त॥ अथ यत्सिंहो माता वक इत्याद्यसिद्धिप्रसंगश्च॥ पदपादुः॥ द्रोणादयः शब्दा लोहं दाहमयं
वा परिमाणमेव न व्यभिचान्तिपरिमेयं तु व्यभिचान्त्येव॥ अतस्तस्य प्रातियदिकार्थत्वाभावादप्राप्त्यपरि
माणग्रहणमिति॥ तदपि नागोरा लाक्षणिकेषु सिंहो माता वकः मंचाः क्रोशंतीत्यादिष्वप्यात्मा
यत्नेः॥ तत्राविशेष्यमाणसिद्धिमिति॥ तदपि नागोरा लाक्षणिकेषु सिंहो माता वकः मंचाः क्रो
शंतीत्यादिष्वप्यवकादेर्भेदेपि सिंहसदृश इत्यथेगोण्या निपतेरप्यत्यंतिक एवेति यदि तर्हि त्री
त्यादेर्भेदेपि द्रोणायपि भित्ति निपत एवेति तुल्यं॥ संबोधने च॥ मा अग्रहरात्संबोधनाधिकेन प्राप्नोती
त्यामः॥ इह संबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रतिविशेष्यं क्रियाप्रतिविशेष्यमिति सिद्धं तः॥ उक्तंचा संबो
धनाधिकेन प्राप्नोतीत्यामः॥ इह संबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रतिविशेष्यं क्रियाप्रतिविशेष्यमिति
सिद्धं तः॥ उक्तंचा संबोधनपदं च तत्क्रियाया विशेष्यं ब्रजानि देवदत्तेति निश्चातोत्र तथारस
तीति॥ एवं च राममांवाहीति वाक्यस्य अप्रसंगं वि संबोधनविधयो मत्कर्मकं क्षणमर्थः॥
इति प्रथमा॥ ॥ कर्तुरिति तत्तमं कर्म॥ कर्तुरिति तत्तमं कर्म॥ कर्तुरिति तत्तमं कर्म॥ कर्तुरिति तत्तमं कर्म॥

राम०
६६

स्यात्॥ न च कारकं कर्म संज्ञा स्यादिति व्याख्येयां अनभिहितो॥ ननु बहुपटुरित्यादौ बहुच
 उत्तरार्थत्वाद्यथा कल्पवादयो ना एवं क्रियते कट इत्यादौ वयि तिङादिभिर्ह्युक्तार्थत्वाद्धूती
 यान्प्रविष्यति॥ किंच कटकरोतीत्यादौ सावकाशाद्धूतीका कृतः कट इत्यादिषु प्रथमया वयिष्यते निरवका
 शात्वात्॥ न च वक्षः स्रष्टार्यादिर्निवृत्तितात्पर्यफलके अस्ति क्रियाया अनावश्यकत्वात् प्र+वकाशः
 । न त्रापि प्रतीयमाना मस्ति क्रिया प्रतिकर्तृत्वेन तृतीया प्रसंगात्॥ अथ नीलमिदं न तु कृतमित्यादौ विशेष
 णात् प्र+यमाया अवकाशं ब्रूय॥ तद्विव प्रतिवेधात् प्रथमा ह्यु॥ एवं चानभिहिताधिकारो वक्ष्यते चेत्तमेव
 ॥ संख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षे प्र+भाता तथा चानभिहिते कर्मणि पदे कत्वं तत्र द्वितीयेकवचनमिति त्वर्थः॥ सूत्रा
 नां भेदकर्मणि पदे कत्वं तत्र द्वितीयेकवचनमिति हि वाक्यार्थः॥ तथा सति कृतः कट इत्यादौ च तेन क
 र्म प्राप्नोतीति वपितदेकत्वस्यानुक्तत्वात् अप्रदुर्विः॥ यात्वात् प्रथमेत्यपि न॥ कर्तव्यः कट इत्यादौ ततोपि पत्वे
 न कृद्यो गलक्षणावस्था प्रसंगात् कारकं विभक्त्यर्थ इति पक्षे तु सूत्रं प्रत्याख्यातमा करे॥ इति भजतीति॥ भजनक्रि
 यया हौ प्रीतेरुत्पादात् प्रीतिविशिष्टतया क्रिया बाध्यत्वेन हः कर्म तद्विशिष्टं भजनं वाक्यार्थः॥ इति हेतुते
 इत्यत्राप्येवमेवा क्रिया प्रधानत्वात् तमिति सिद्धांतात्॥ धातुयस्य ता क्रियातिदर्थं प्रति विशेष्या न तु कृदर्थं
 प्रतीव विशेषणमिति हितस्यार्थः॥ अतएव पाञ्चको ब्रजतीति वत्पद्यति ब्रजतीति नेकं वाक्यं॥ पाक कृत कर्त

अर्थादोदनां प्रदातुं मोदनं यत्काप्रज्यत इति प्रयुज्यते तदा मुञ्जत इत्यत्र अर्थादोदना इति गम्यते ॥ एवं च वि-
 वक्षाभेदेन प्रजयितुं शक्यते ह ॥ इति वेत्तुं भयं माधु ॥ प्राप्ता नंद इति ॥ आनंदकर्तृक प्राप्तिर्कर्मोभूत इत्यर्थः ॥
 यदुक्तं प्राप्ते गीति तस्य कलमाह ॥ क्वचिदिति ॥ विषयश्च इति ॥ यदि तु बधिं चिच्छा ॥ न्यतरेण स ह कर्मतया न्वयो-
 विवक्ष्यते तदा द्वितीयास्यादेवेति बोध्यं ॥ तृणां स्मृतिरिति ॥ यथा स्मृतिश्च प्राप्ता न्वयं गीति श्रितस्य क्रियाया-
 योगः तज्जन्मसंयोगादिकलाधारत्वात् ॥ तथैवानीप्सितस्य तृणादेरपीति भावः ॥ स्यादेतत् ॥ भातृपस्याप्य-
 फलशालिकर्मसंबन्धत्वात् ॥ किमीप्सितानीप्सितयोः पृथक् कथनेनेति चेत्तामेवं ॥ अग्नेर्माणावकं वापयतीत्य-
 त्रवारणाथानामिति सूत्रेण माणावकस्यापादानत्वं प्राप्तं तद्वा ॥ एतत्कर्तुं गीप्सिततममिति वक्तव्यमेव ॥ ए-
 वंच द्वे व्यादासीनयोः संग्रहार्थं तथा युक्तमित्यस्याप्यवश्यकत्वात् ॥ अनीप्सितग्रहणं तु स्पष्टार्थमेव न-
 त्वावश्यकं ॥ इदं त्ववधेयं ॥ ॥ इप्सितानीप्सितयोः शाब्दबोध एक इत्येव ॥ इप्सानीप्सादेरधिशीङीदि-
 वत्संज्ञाप्रवृत्तावुपयोगेपि द्वितीयावाच्यको लवप्रवेशात् ॥ अनन्यलभ्यसेवशब्दार्थत्वात् ॥ कर्मणि द्वि-
 तीयेति सूत्रे हितं तत्सूत्रेणैव तां कर्मसंज्ञाविहिततां सर्वेतेन तेन हूपेणोपस्थिताः तेषु च विधीयमाना-
 द्वितीयाः आधारे वाचिकालाघवात् ॥ क्रियाया वातुना कर्तुं शब्देव दत्तादिशब्दे लोभात् ॥ इष्टतमत्वादे-

क्वात्वात्॥ अपिच॥ अथाक्षोदेवदत्तोवेदिद्रव्योहोशत्रादेः प्रसंग एव नास्ति॥ एककत्वत्वं च भाष्यवार्तिके
 दिसकलसंमतं॥ नचतिष्ठंतस्यैवाक्रियाविशिष्टक्रियांतलोधोनजायाएवेतिवा॥ अतथैवमुसन्नानां तादृ
 शबोधस्यदुर्वीरत्वात्॥ इदंशेषेसाधुत्वंनेष्टमित्यपिनासाधुत्वानुशासनात्प्रवर्ततेवतत्वीकारात्॥ धातुसंब
 धाधिकारव्युत्पादितेषुमवस्कंदेत्वाद्येनस्यावश्यकत्वाच्च॥ ननुपिद्वंद्वेऽप्येवमत्राख्यातवाच्यक्रियायाः अयिकर्तृ
 त्वकर्मत्वत्वाकारेणस्याऽसत्त्वह्यसंभज्येतेतिचेन्न॥ लिंगहोष्योः कर्तृकर्मताकारकस्यचभावमात्रेण
 तथात्वोपपत्तेः॥ कर्मत्वस्यप्रकारतया नभ्युपगमादेत्यन्यत्रविहाराः अभिहितेति॥ नन्वेवंप्रकर्मो
 दवंभुंक्त इत्यत्रापिद्वितीयाभ्यादितिचेतामैवं॥ इदं हिपचिभुजिनिहपितेदेकर्मत्वशक्ती॥ तत्रप्रधानक्रि
 यानिहपितां॥ अनाभिहितांशक्तिमादायद्वितीयोत्पत्तेः॥ उक्तंचदृष्टिणा॥ प्रधानेतयोर्द्वयस्यक्रिययो
 ः पृथक्॥ शक्तिर्गुणश्चातत्रप्रधानमनुह्यते॥ प्रधानविषयाशक्तिः प्रसयेनाभिधीयते॥ यदागुणत
 दातद्वदनुक्तापिप्रतीयतइति॥ अतएवयत्कोदनेभुज्यतइत्यत्रभुजिप्रसयेनाभिहितेप्रथमेवयंचेद
 प्राधान्यात्॥ वस्तुतस्तु॥ यत्काभुज्यतइत्याहो कर्मण्यपचिभुजिभ्यांनपुगपद्याद्येन्यः किंतुअन्यतरेण
 शाब्दः॥ अपरेणार्थः॥ तत्रचप्रथमाद्वितीयेववस्थितेएव॥ तद्यथा॥ यत्काभुज्यतेऽद्वयः॥ किंपन्था

प्रो० म०
६०

तत्पातव्यापाविषयीभूतं यत्तत्तज्जनदानां गीकणदितदाश्रयत्वं गवादीनां स्पष्टमेवा॥ अतएव हि अ
लोकनैर्लोककर्मैस्त्वमाप्सिद्धतत्परात्पादिसूत्रं नियमाश्रयमिति प्राचां सिद्धं तः॥ अतएव च कदापि
ने अयादानमुत्त एणिका कौणि॥ गंदो विषय इत्यत्र यात्वा कर्म संज्ञेति भाष्यं संगच्छते॥ पंचकं प्रा
नियदिकार्थ इति यक्षे अवधित्व फलाश्रयत्वयोर्गुणयत्तविवक्षायां चेदं॥ अवधिभूतयागोः तन्नि भाष्यं
ष्टायः पयः क्षणानुकूल व्यापाः तद्विषयिणी गोयानिष्टप्रणोत्तरं॥ तथाच अकथितं वेति स
त्रं व्यर्थमिति चेत्॥ अत्रोच्यते॥ कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायां न मायामश्रीपादितिवत्तद्विषयीप्राप्ताता
वाधितुमिदं सत्तथाचेद्विषयीवत्संबंधमात्रं द्वितीयार्थ इति स्थितं॥ अयादानत्वमात्रविवक्षायां तु यं भाष्ये
पिव॥ गोः क्षीरविशेषणत्वे तु विषयीतेन गोपयो दोषधीत्यपि प्रयोगः साधुर्वा॥ एवमग्रे व्युत्पद्यते॥ यत्तप्रा
चोक्तं॥ इदं व्यर्थं हि प्रकृतिद्वयासु नि कर्मयुक्तं॥ ॥ नीदृक्कृष्णश्च बहदंडग्रहमुष्णचकर्मभाति
ति॥ अत्रैवं कृतं॥ ग्रहेः पागे निर्मलः जग्राह्युत्तं शक्रमित्यदाहरणमप्युक्तं॥ इतोऽप्यतुदि
कर्मत्वं यद्यपि प्रामाणिकं तथापि संदर्भाशुद्धिः॥ तथा हि इदं दृष्टी न त्यादींश्च श्रुद्वैश्वेनेह परि
त्वाभावकर्मप्रक्रियाशेषैलकृतं तत्तल्लथाः किंकि कर्मकैभ्योमुत्पेकर्मणिस्पृगोणवेत्याकां

भाष्यं

भाष्ये

एम०

६०

सुमानाभावात्॥ प्रकृतिप्रसवार्थं श्रुत्वा भेद इह संसर्गः॥ तथा च हर्षाधारिकया प्रीतिस्तदनुकूलो व्यापारो वा
कार्यः॥ यद्यपि कर्मणि कर्तृरिति अधिकारो बहिर्दिष्टानां द्वितीयदीनामाधारार्थ इति तुल्यं॥ तथा च तन्निष्ठपक्षे
फलं व्यापारः स्वाश्रयद्वारा तदभ्यन्तरे तिष्ठतीति॥ तेषां बन्धो धेवैलक्ष्ण्यं संगच्छते॥ न चाधारितेव वाचेति
मंतव्यं॥ तन्निष्ठधर्मस्य दाभ्यतावच्छेदकताय साधनोत्पत्त्यात्॥ कर्मणि द्वितीयेत्यादिस्तत्र स्वासभंगापत्तेः श्रुत्या
अतएव भाष्यकार आह॥ सुखा कर्मादयो व्यर्थः॥ संख्यायेत तथानिद्राभित्ति॥ न चानिद्रा स्वपि धर्ममाश्रम
र्थः॥ कर्तृकृतत्वं कर्मणि च॥ तयोरेव कृतत्वं स्वत्वार्थ इति स्वरूपाणां वैकल्याणतया च कोदे वदतः पक्षः श्रुत्या
तदनुकूलत्वाद्वा सप्रानाधिकारपानुगो धेन धर्मिवाचकता स्वोक्त्या च॥ तस्यादिदृष्ट्यादिशब्दा नाभिव्यक्ति
इमेव वाच्ये॥ आकृत्यधिकारो भुगते तु कृतस्वपि धर्ममाश्रमं॥ सर्वथापि तेनोपाधिकमीमांसका च भुयेतम
धर्जातीयं हेयमेव॥ न हि तिष्ठते त्वैलक्ष्ण्यं रूपपादं॥ प्रयचितं चेतुश्च कोत्तु भेदाभिप्रायस्य तमिष
ता॥ यतिगणनमिति॥ तेन न तस्य श्रयणोतीत्यादौ नानि प्रसंग इति भावः॥ गां दोषधीति॥ तां संवधिपयः क
र्मकंदोह नमर्थः॥ स्यादेतत्॥ कर्तुं एषितं तमं कर्म॥ तथा च कृतं वा नीप्सितं इति स्वरूपाणां तां च मंतव्यं॥
तथा हि॥ सज्जनो यस्य सज्जनस्य जनदुहार्थः॥ दापनमंगीकरणं च यत्तुः॥ विलेकं दनं यच्च॥ इत्यादि॥ एवं च ध

प्रौ.म.
६१

वयसिगणनादिति॥ तन्मतं तं गमि प्रायेण अमथा उदाहृतस्वयांशं विरोधादित्याहं तां तावता
शतं जयतीति॥ जि-अभिभवे। यजुजिजय इति व्याख्यातं तन्नु तस्मा कर्म कत्वात्॥ यद्यपि जयसा
दयो भाव्येन पठितास्तथापि चकाराणां संग्रहं तदति केयटः॥ अर्थनिबन्धेति॥ न तु स्वल्पाश्र
या-अहमपीदमवोद्यं चोद्ये इति तद्वा जसु त्रेभाष्ये पृथिव्या यस्त्वुदेरपि द्विष्टे पृष्टः॥ अर्थनिबन्धे
ति॥ न तु स्वल्पाश्रया-अहमपीदमवोद्ये कर्म कत्वं दर्शनादिति भावः॥ तथाच भट्टिः॥ स्या
सुं रोगो मरुतो जगाद मारी च मुञ्चेर्वचनं महार्थं॥ कालिदासोपि शिलोच्चयोपि स्थितिपात्र
मुञ्चेः प्रीत्या तमेवार्थमभाषते व॥ भारविश्च॥ उदाहृता गिरामि सुदां द्वे पायनेनाभिदधे नो नृ
इति॥ एवं च नाश्रयादयो बहुबोद्धि कर्मका बोध्याः॥ देश इति॥ कल्पं चालादो वेदगच्छते॥ तेनाधि
शीरु-स्यामापित्यादेर्न वै यथ्यं॥ गोदोहमिति॥ न चोह कालत्वात् सिद्धिः॥ लोके कालत्वेन प्रसिद्धि
स्यमासादो वग्रहणात् तानेन चटमास्त इत्यादि न भवति॥ यत्तु प्राचोक्तं॥ अकर्म कदातु भिर्योगे
शकालाधभावेभ्यो द्वितीयेति केचित्॥ नदीमास्त इत्यादि॥ अत्रेदं वक्तव्यं॥ कर्मसंज्ञाया-अनु
क्तत्वात् कर्मणि लादयो न स्युः॥ आस्पतेमास्त इति यथा॥ केचिदित्यप्यसंगतं द्वितीयो भाष्य समत

राम०
६१

ति

ज्ञायां स्वयमेव याचितं। आद्योऽयं तन्निष्कर्षगत्यास्यार्थमुत्पत्तिकर्मणि प्रत्युपपांतिद्व्यादयोगोऽतो
 मेतुपस्था। ॥ इति॥ एवचदंडिमांथिपामपिमुत्पत्तिस्तान्नाचगमोऽतंदंयतामितिभाष्यविह
 ध्येताशतंश्चत्रप्रधानंनगर्गः। अर्थिनश्चराजनोदिरपेनभवंनिवाक्यशेषात्॥ दंडिश्चह ती
 ग्रहणार्थोऽतुनिग्रहार्थः। अतएवक्षत्रसमुदायेवाक्यसमाप्तिः॥ गुणानुरोधेनप्रधानाव
 तासंभवात्। तेषामंशेषप्रधानेस्यात् इत्यततुगोऽतो॥ तथाचभाविः॥ येनापविद्वसलितः
 सुदनागसद्भादेवापुराणतमवुनिधिर्ममयेद्वि॥ अत्रामतंभुव्या। उदेष्यत्वात्॥ अंनुनि
 धिसुगोऽतो॥ यदपिआत्माता। आहुः॥ द्विकर्मकेषुपचे। प्रामाणिकःपाठइतिनद्रमसात्॥ तथा
 हि॥ कर्मवत्कर्मणोस्त्रेदुहपचोर्वहुलंसकर्मकेषोरितिवाति। केतद्राखेवपचेद्विकर्मक
 तात्वम्पतेकेषुदहादनाभ्याचतत्रेवसुदीकृता॥ आधवोप्याह॥ जयतेःकर्मतःमथःमुषेदंद
 पतेःपचेरित्यादि। उदाजहाच॥ तंदुलानोदनंयचतीति॥ पनुअकथितंचेतिस्त्रेह। द्दनेनोक्तं॥
 अकथितशब्दोपधप्रधानायोग्येततदायाणिनाकास्पया। अंदो। धोपयइत्यत्रपाणिनाकास्प
 या। योऽपिस्थात्॥ कर्मवत्कर्मणोऽधिकरणयोऽनुपचत्वादिबकाशः॥ नहितत्रास्यप्रसंगोदहाद

द्विकर्मक

प्रो.म.
६३

४

कमेवा॥ श्रुणोतेस्तु शब्दकर्मत्वात्सिद्धं॥ ग्रहेस्तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि तु धाकृादीनां संमतं तथापि
 बहुना संमतं॥ अतएव अजिग्रहं जनकोधनुस्तत् इति भट्टिप्रयोगं अजिग्रहत्वो धितवानिति व्या
 चार्युः॥ तथा अयाचितां न हि देवदेवमादिः सुतां ग्राहयितुं शशाके तत्र ग्राहयितुं उद्धाद्यत्वेन बोधयि
 तुमिति॥ पुक्तं चेत्तत्॥ ग्राहे द्विकर्मकत्वे हि जाया प्रतिग्राहिता गंधमाल्या मित्यत्र केन प्रयोज्यायां
 नोऽभिधानं स्यात्॥ एतत्ते कर्तुं श्वकर्मणा इत्युक्तेः॥ ततश्च जायया गंधमाल्ये प्रतिग्राहिता मिति स्या
 त्॥ सिद्धं ते तु प्रतिग्राहिते गंधमाल्ये जाययेति विग्रहः॥ जाया निष्प्रेरणा विषयीभूतं गंधमाल्यकर्म
 कं पत्रातिग्रहणं तत्कत्रीमित्यर्थः॥ अमुपदायां तर्भावे यौवविशेषण विशेष्यभाववैपरीत्ये
 नैवैकाधीभावकल्पनात्॥ अभिवादित्वादिशोरिति॥ अभिवादयते प्राप्तेः दृष्टोस्तु प्राप्तेः विभाषेयं
 ॥ अभिनि॥ नेत्या चतुस्त्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरितोच्चारणार्थं दृष्टममुदायविवक्षायां इत्या
 ह॥ संज्ञातपूर्वस्येति॥ तेनेह न॥ निविष्टां तेषां दिशू कशिखायदे इति॥ कचिन्नेति॥ एष्वर्थे अभि
 निविष्टानामिति भाव्यप्रयोगश्चेहमानं॥ उपपदविभक्तिमाह॥ उभसर्वतसोरित्यादिना उभसर्व एव
 योस्तसो उभसर्वतसो तदंतयो यो जिह्मतीया कार्येत्यर्थः॥ अत्र प्राचः॥ उभशब्देनोभयशब्दो लक्ष्यते॥

एम०
६३

तसाधारणोस्वतंत्रमात्रेसेसबवेदि॥ नीवहो। रिति। पद्यप्यनयोः प्रायणमर्थो न गतिस्तथापि
 गति। पिविशेषणीभय प्रायणमर्थे प्रविष्टेतेतावन्मात्रेण प्राप्तिमत्वा प्रतिषेधउक्तः॥ नियंत्रि। नि
 नियंतापश्रुपे। कः। ननुसा। थिरेवतेनवाहपतिवर्त्तित्वदोनयवानिति सिध्यति॥ प्रतिषेधइति
 प्रयोज्यः कर्त्तव्यमिति फलितोर्थः॥ सतइति॥ नियंताप्राजितायंतासूतः क्षताचसाधयः
 सादयतीति॥ अकर्त्तृभिप्रायेफलेषोष्वाकर्त्तरीति यस्मैयदं॥ कर्त्तृभिप्रायेतु शिचञ्चेत्यात्म
 नेपदमेव॥ तदपवादस्य निगारणाचलनार्थे भिन्नेत्यतः प्रतिषेधइति निषिद्धत्वात्॥ सस्यमिति स अ
 क्षेत्रस्यानयवानां भिन्नप्राणानां हि साद्रष्टृत्वात् स्यामवस्थायां ते वांचेत नत्वात्॥ सादयतीति
 यत्तु तोरणविति सत्रे स्मायत्येनं वनगुल्मस्वयमेवेत्युदादिप्रतेतत्र भाव्यप्रयोगादेव कर्मत्वं बो
 धं॥ शब्दायतीति॥ शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दवैत्यादिना कदा। ततो हेतुमस्ति वाच्येति॥ एते
 नशब्दाययति सैनिकैरिष्यति कर्मप्रयुजानाः परास्ताः॥ यत्तु प्राचा॥ अथ क्रदशब्दाय द्देजानं
 युक्तं। तत्र आयतेरुक्तिस्तानिर्मलेव॥ क्रंदेदेजौ तु शब्दक्रियत्वमात्रेण प्राप्ति संभावना।
 यत्तु तत्तुनासौ सत्रार्थइत्युक्तं॥ पदविश्रुत्यहृदप्राप्तिकर्मत्वं युक्तं तत्र दशप्रहारां प्रामाणि

प्रौ.मं
रूप

9

क्रियेनित्यंकारकेकर्तृतेष्वतश्चिन्तासाधकतमंकारणं॥प्रकृष्टेतिपद्यापारणंतंक्रियानिष्पत्ति
लक्षकृष्टं॥उक्तं॥क्रियायाःपरिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारदंतं॥विवक्ष्यतेयदापत्रकारणंततदाहृत
मिति विवक्ष्यतश्चनेनस्यात्यादीनामपि वैवक्षिकंकारणत्वमस्तीतिब्रूयति॥आहचावल्लुते
नतदनिर्देश्यंनहिबलुववस्थितं॥स्यात्यापम्यतश्चेवाविवक्षादृश्यतेयतश्चिन्ता॥अप्यभावः॥
कारकत्वंतद्व्याप्यकर्तृत्वादिसद्वचनविशेषेविशेषणाविशेष्यभाववन्नव्यवतिष्ठते॥नाहोः
सर्वप्रतिगोरेवनतु कश्चित्प्रसंगोऽतिवत्विशेषणांविशेषणमेवेतिमुवचंताश्चकप्राविधा
तुमत्तयाउपस्थापितेऽर्थेकिंकर्त्रीदिकमितिप्रश्नेप्रकृतमत्युपात्तव्यापाराश्रयतयाविवक्षि
तःकर्ता॥व्यापारव्यधिकाराप्लाश्रयंकर्मकर्तृकर्मद्वारकसंबंधेनाश्रयोधिकारं॥अप्यर्थो
व्यापाराश्रयानेकधा॥एवंचयचोऽभिप्रायणतुल्यवचनेषोपकर्षणादितात्पर्यकत्वेनदाश्रयोदेवद
तःकर्ताऽवलततात्पर्यकत्वेऽप्याःकर्तारंतुल्यवचणादिमात्रेस्यालीकर्त्री॥इत्यादिवाप्याश्रयो
पिस्थालीकारणमेवतु कर्त्रीदेवदतादिव्यापारस्येवतद्रूपतत्वात्तथा॥आदिवादिष्यामुया रमं
तेऽर्थेप्रयोज्यःकर्तातस्मिन्नेवार्थेभक्षयतिनोपात्तेकर्म॥अभिप्रेतःश्रीडादिमित्यातेऽर्थेआधारः रूप
अवयवविभागदिपरत्वेतंदुलाःकर्तारः॥स्यात्यापचतीयतृतीयोपात्तव्यापारव्यधिकारि
स्यालीकारणमेवतु कर्त्री

मन्ते श्रवणविषयविषयिभावः प्रत्यदिद्योत्यः ॥ लक्ष्मीरिति लक्ष्मीरूपस्य भागस्य लक्ष्मीणां ह स्वस्व
 मभावः ॥ वसुवसुमिति ॥ इहवीर्यवर्चनेनैवद्योत्यतोऽपि शब्दः ॥ लक्ष्मीरिति लक्ष्मीरूपस्य भागस्य लक्ष्मीणां ह स्वस्व
 द्वितीया कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया उयसर्गसंज्ञाया बाधातत्त्वेन ॥ एतदर्थमेव लक्षणादयो विषय
 यतयोऽप्यन्तरादिति व्याख्यातमाकरे ॥ वचस्पया उयारिमिति तु न भवति ॥ वर्जनार्थेनाप्येव न
 साहचर्यतः ॥ ममामित्यादिति ॥ ममभागः स्यादित्यर्थः ॥ ममामित्यादित्यपि प्राचः ॥ प्रत्युदाहृ
 तितत्रमां प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ उयसर्गवशेन अन्तेः सकर्मकत्वात्मा मिति द्वितीया ॥ अत्रचममभाग इत्यर्थ
 ॥ पर्यवसानात् ॥ अभागे इति कर्मप्रवचनीयत्वे निविधे ॥ उयसर्गप्रादुर्भ्यां ॥ मितिषत्वां ॥ पूजायां चेति ॥
 सुः पूजायामिति पूर्वज्ञातपूजाग्रहणमनुकूष्यते ॥ कालाधनोः ॥ अतं विरामं अतिक्रांतो अत्यंतः
 सचासौ संयोगः ॥ नितरसन्निकर्ष इत्यर्थः ॥ द्वितीया स्यादिति ॥ श्रुतत्वात्कालाधनवृत्तेषामेव ॥ मास
 सति ॥ कत्वोऽर्थप्रयोगे कालेष्विकारा इति षष्ठीत्याहुः ॥ तन्नातत्र शेषग्रहणानुवृत्त्यादि हो भो
 जनमिति कृतं तेन सह समासनिवृत्तेरेव कलत्वात् ॥ तस्मादिह षष्ठीशेष इति सूत्रेणैव षष्ठीति तत्त्वं ॥ ॥
 इति द्वितीया ॥ ॥ स्वतंत्रकर्त्री ॥ प्रधानो भूतवात्वं प्रतीत्याप्यलं स्वीतं भू ॥ आहवाधातुनो

प्रौ.प्र.
२६

10

तितदिष्टायतिग्रहणाकर्त्तकारणकृतावहुलं कर्त्तकर्मणोः कृतीत्यादिसूत्राणां कृत्यैर्नकारका
 न्वयं विना उक्ति संभवस्येवाभावादिति सुधीभिश्च कलनीयं अनभिहिते किं। हरिः करोति जीवंत्यने
 न जीवन्। शब्दिकः शब्दद्वयं करोतीति ठक्। कृतं विप्रबुधेन कृतविप्रः। विश्वकर्मक कृत्या प्रयत्नस
 र्थः। अथ दृश्यं बहुव्रीहो व्युत्पत्त्यन्तरस्वीकारेण यथा चैतत्तथा वक्ष्यते॥ प्रकृत्यादिभ्य इति॥ आकृति
 गणोपेतेन नाम्ना सुतीक्ष्णस्त्रीणि मदांत इत्यादिवोधं॥ दूषोद्गोणायोः समाहारः द्विदोषाया आदित्वा
 त्स्त्रीत्वाभावः। दोषाद्वयं संवन्धिधान्यमित्यर्थः॥ आदिनि॥ कर्त्ता शब्दानुवृत्त्यपरिक्रमणोऽसंप्रदान
 मित्युत्तरसूत्रस्यान्यतराणां ग्रहणाय कर्मणो न वा संज्ञयोः। यथा यत्नश्चेत्तमावेशार्थं श्रुत्वाः तेन मनसा
 हीव्यतीति मनसा देव इत्यत्र कर्मण्यस्य। कर्त्ता तृतीया चेत्युभयं सिध्यति। मनसः संज्ञायामित्यलुक्॥ किं
 वा अक्षौर्देवयते यत्तदनेनेत्यत्र सकर्मकत्वादणिकर्तृणोऽकर्मत्वेन। अणावकर्मकादितियास्मिन्नेदं व
 नेति सिद्धांतः॥ यत्तु प्राचा। कर्मसंज्ञं वा स्यादिति व्याख्यातां तदा कर्त्तविरोधादुपेक्ष्य॥ स्यादेतत्॥ कर्त्ता संज्ञा
 या अत्र वकाशः देवना अक्षाः॥ कर्त्ता ल्युट्। कर्मसंज्ञायास्तु दीव्यते अक्षाः कर्माणि लटा अक्षौर्दीव्यतीत्यणम्
 त्रनुसंज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यद्वयप्रसंगे परत्वात् न तीयेव स्यात्॥ ननु द्वितीये चेत् अत्राहुः कार्यकालयस्ये २६

या

शपासा
वकी

कर्मणकेवलैरुपात्तेऽधिकारमित्यादि एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्तृकर्मविरोध इत्यादि परास्ता
शब्दविशेषैरेवैकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्षादौ उक्तिसंभवाभावात् ॥ एतेन यस्मिन् सवेत क्रियाफलशानि
त्वं कर्मत्वं चेत् ॥ अथादानेऽतिव्याप्तिरित्याशं कृत्वा त्वर्थतावच्छेदकं फलशालित्वं तदिति पारक
र्वतोपि प्रत्युक्ताः ॥ आभंगप्रयतिदेवदत्तमित्यादौ ज्ञातं हि अत्रापि ॥ तन्मते ॥ गमनस्य प्रकृत्यर्थ
त्वेऽपि तथात्वात् न वच्छेदकत्वात् ॥ तत्त्वे वा पाचपतीत्यादि प्रयोगे कर्तृमिति व्याप्तेः ॥ तत्र पारिभाषिकमनु
शासनोपयोगिकर्मत्वं वचनवत्त्वात् न वस्थितमिति चेत् ॥ अथादानेऽपि तद्विज्ञानात् नोपवधे हि एक
संज्ञाधिकारेऽनवकाशायावाधात् ॥ अतएवात्मानमात्माहं तोत्यादौ पार्याकर्तृसंज्ञावाधमाशं
क्याहंकारादिविशिष्टात्मभेदमाश्रित्य समाहृतं भाष्ये ॥ एतेनोति ॥ इह पद्यपि विभक्त्युपस्थितानां
कारकाणां क्रियाप्रतिविशेषणैव तत्रापि कृदुपस्थितानां विशेष्यतेव ॥ सत्त्वप्रधानानि नामा
नीत्युक्तेः ॥ धातुपस्थाप्योः फलव्यापारयोऽपि कर्मकृतसमभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभा
वव्यत्यासः ॥ तथा च एतन्निष्ठोपाया एतद्विषयीभूतवागव्यापारमाध्यप्रागविवोगाश्र
यावालीति वाक्यार्थः ॥ यजुर्वेदोपाधिकारोमीमांसकैर्हर्तुं काष्ठैः पाक इत्यपि स्यादि

संज्ञा
कर्म